

„ETNOGRAFICKÁ GEOGNOSIE“ A POČÁTKY URBÁNNÍ PROTOETNOLOGIE

Petr Lozoviuk (Katedra antropologie FF ZČU Plzeň)

I když jsou počátky protoetnografického¹ zájmu o městské prostředí některými historiky oboru s opatrností kladeny již do poslední čtvrtiny 18. století (Hengartner 1999: 30) a minimálně v postavě Wilhelma H. Riehla² je skutečně možné spatřovat etnograficky motivovaného autora vykazujícího určitou senzibilitu pro městský způsob života, zůstává obecně akceptovaným axiomem, že urbanita a urbánní milieu až do počátku 20. století nijak výrazně nevystupuje do popředí etnografizujícího zájmu (srov. Roth 2010: 133). Starší texty, v nichž docházelo ke sporadické tematizaci městského prostředí, byly motivovány výhradně statisticko-kameralistickými zájmy a fokusace na etnografické fenomény, např. na každodenní kulturu městských obyvatel, jim byla obdobně vzdálena jako zájem o specifika městského způsobu života. Cílem předložené studie je poukázat na skutečnost, že přes toto konstatování lze již pro polovinu 19. století nalézt příklady neobvykle vyzrálých protoetnologických textů, v nichž bylo město tematizováno překvapivě moderním způsobem. Pro doložení tohoto tvrzení bude analyzována dobová studie věnovaná Oděse, městu, které díky svým mnohým zvláštnostem poutalo pozornost řady ruských,³ ale i zahraničních pozorovatelů prakticky od svého založení.

Oděsa jako zvláštní případ „imperiálního města“

K založení Oděsy došlo relativně pozdě, až na sklonku 18. století (1794), a to v důsledku územní expanze ruské říše do oblasti severozápadního Černomoří. Město vzniklo prakticky „na zelené louce“⁴, a proto nepřekvapuje, že mezi jeho prvními obyvateli převládali migranti pocházející z nejrůznějších oblastí ruské říše, ale i z Balkánu a střední Evropy. V důsledku tohoto vývoje se jednou z průvodních charakteristik Oděsy stalo neobvykle pestré multikulturní, multireligiozní a multietnické složení jejích obyvatel. Tento zvláštní znak si město uchovalo prakticky po celé 19. století a formou lokálního stereotypu je s ním spojováno až do současnosti. Z geografického hlediska je možno Oděsu považovat za městské spádové centrum historického regionu Besarábie, tedy oblasti nacházející se podle typologizace jihovýchodní Evropy chorvatského etnologa Milovana Gavazziho na severním okraji kulturní provincie Východní Podunají (srov. Gavazzi 1956). Budžak, jak je jižní Besarábie

označována v ukrajinské a ruské etnografické tradici, dodnes vykazuje v oblasti tradiční kultury řadu specifických forem, které v mnohém korespondují s kulturou balkánských národů (podrobněji srov. Kisse-Prigarin 2014; Lozoviuk 2016). Mnozí obyvatelé besarabské rurální periferie byli Oděsou přirozeně přitahováni, takže mezi oběma teritorii docházelo v minulosti k častým kulturním, demografickým, ekonomickým i politickým kontaktům.

Období vrcholného rozvoje Oděsy spadá s menšími přestávkami od počátku 19. století až do vypuknutí první světové války. Za tuto periodu se Oděsa stala jedním z hlavních ekonomických center Ruska a zároveň byla vnímána jako město ekonomicky úspěšné vyšší a střední třídy, dynamického životního stylu, progresivních inovací, ale také jako urbanistický skvost, pro který se ustálila metaforická označení „perla Černého moře“, „nejkrásnější perla ruské koruny“ či „jižní brána do Evropy“ (Witzlack-Makarevich 2014). Na druhé straně byla Oděsa z domácí ruské (a později ukrajinské) perspektivy vnímána jako město „cizinců“, v němž převládají neruské (či neukrajinské) kulturní vzorce, byť byla zároveň (a možná právě proto!) označována za nejevropštější město mezi ruskými městy (Koschmal 1998: 32). Charakteristické dobové svědectví vnějšího pozorovatele zanechal v tomto ohledu spisovatel Mark Twain, který město navštívil v roce 1867 jako člen jedné z údajně prvních skupin amerických turistů, kteří kdy zavítali do Ruska. Oděsa, která mu svým charakterem nápadně připomínala americká přístavní města, na něho očividně udělala pozitivní dojem (Herlihy 1986: 13). Ve svých zápiscích z cest na adresu Oděsy doslova poznamenal: „Nevšiml jsem si ničeho, co by nám připomínalo, že se nacházíme v Rusku. Kam se podíváte, napravo, nalevo – všude je před námi Amerika!“ (srov. Levit 2010; Treťjak 2006).

Za výrazný deficit Oděsy lze z historické perspektivy označit skutečnost, že se nestala rezidenčním či správním střediskem,⁵ z čehož vyplývala její politická marginalizace a celková perifernost. Na druhé straně však platilo, že Oděsa byla sice z geografického hlediska založena na okraji ruské říše, z ekonomického a politicko-strategického zřetele ovšem náležela – a to prakticky okamžitě od svého vzniku – k důležitým „forpostům“ impéria. Nově založené město, v němž byli všichni alespoň zpočátku

cizinci a v němž převládala nízká sociální vázanost na městské okolí a tradiční způsob života, nabízelo možnost individuální svobody, včetně její ekonomické a etnokulturní dimenze. Oděsu tak lze vnímat jako zvláštní případ „imperiálního města“, které vykazovalo výrazné nadlokální ambice, nabývající v mnoha ohledech dokonce evropského rozměru. Oděsa se proto dokázala velmi rychle vypracovat na nejdůležitější obchodní přístav ruské říše, stala se význačným střediskem kosmopolitní kultury i vzdělanosti a zároveň třetím nejlidnatějším ruskojazyčným městem.⁶ Ze všech těchto důvodů poutala pozornost domácích i zahraničních pozorovatelů, kteří ji rádi navštěvovali a z nichž někteří následně zanechali – a to již v první polovině 19. století – o svém zdejším pobytu zajímavá svědectví.

Mezi těmito autory lze nalézt především anglické a německé dobrodruhy, obchodníky a cestovatele, v menší míře i příslušníky jiných národů.⁷ Výraznější protoetnografický charakter vykazují texty, jejichž autory byli Němci Johann G. Kohl (1847), Karl Koch (1854) a Wilhelm Hamm (1862) či anglický novinář a spisovatel Shirley Brooks (1854). Oproti jiným dobovým cestopisům, které byly zaměřeny převážně na exotické prostředí, spočívá zvláštnost cestopisných a etnografizujících textů věnovaných Oděse v programové orientaci na městské prostředí a jeho obyvatele. Nejzdařilejší z těchto studií vykazují na svou dobu neobvykle autentický popis etnografické situace a ve svých vrcholech dokonce až překvapivě vyzrálý smysl pro etnografický detail, ba náznak analýzy. Z etnografického hlediska patří k nejucelenějším, nejdetailnějším a mezi čtenáři nejpopulárnějším popisům Oděsy a jejích obyvatel první poloviny 19. století bezesporu dílo německého etnografa a cestovatele Johanna Georga Kohla (1847).⁸

„Etnografický geognost“ Johann G. Kohl

Johann Georg Kohl (1808–1878), pocházející z brémské obchodnické rodiny, patřil díky svým originálním a poutavě sepsaným cestopisům k nejúspěšnějším a nejčtenějším německojazyčným autorům tohoto žánru 19. století (Elsmann 2010: 8). O oblíbenosti jeho textů svědčí, že se psaním po značnou část svého života dokonce živil. Stálé placené místo získal až roku 1863, kdy se stal knihovníkem městské knihovny v rodných Brémách (Elsmann 2010: 9). Jeho četné cestopisy, které byly kromě většiny evropských zemí věnovány také ruské říši, USA a Kanadě, vynikaly osobitou etnografizující perspektivou, pro kterou

byl charakteristický zájem o historii, každodenní kulturu a jazyk sledovaných populací. Ve své pozdní tvorbě Kohl dokonce přistoupil k vypracování několika sumarizujících a zobecňujících textů, které je možné označit za anticipátorská díla evropské srovnávací etnologie (viz dále).

Po nedokončených univerzitních studiích⁹ odchází Kohl roku 1830 na šest let do Kuronska, kde působí jako domácí učitel v rodině barona Georga Ludwiga von Manteuffel-Szoega, příslušníka starého baltoněmeckého šlechtického rodu. Pobyt v Pobaltí se ukázal být ideálním východiskem pro Kohlovu další kariéru cestovatele a etnografa, neboť zde mohl – ukotven v místním německojazyčném kontextu – postupně pronikat do ruskojazyčného světa, včetně zvládnutí základů ruského jazyka. Svě znalosti ruského prostředí a jazyka následně uplatnil během výzkumných cest po ruské říši. Oděsu Kohl navštívil opakovaně během své rozsáhlé cesty po jihoruských guberniích, kterou podnikl v letech 1836–1838.¹⁰ V třísvazkovém etnografickém cestopisu podrobně vylíčil putování z Petrohradu přes Moskvu, Poltavsko do Oděsy a dále na Krym a Kavkaz, odkud se opět přes Oděsu, Besarábii a Bukovinu navrátil do střední Evropy, kde se načas usadil v saských Drážďanech (Elsmann 2010: 54–55).

Popisu Oděsy a studiu zdejších obyvatel Kohl věnoval bezmála dvěstěstránkovou pasáž v prvním dílu svých *Cest po jižním Rusku* (Kohl 1847). Na první pohled je zřejmé, že mu v tomto textu nešlo jen o zaznamenání zběžných a povrchních informací, ale že se jedná o výsledek skutečného etnografického výzkumu, který je v základních parametrech srovnatelný s dnešní terénní praxí – sběr dat byl realizován ve zkoumaném prostředí během několikaměsíčního pobytu prostřednictvím přímé participace. Během šetření si Kohl vedl pracovní deník, do něhož zaznamenával jak svá pozorování a poznámky z terénu, tak i rozhovory s domorodci, které byl schopen sám vést v ruštině a dalších lokálních jazycích (Kohl 1847: 169). Díky své bezprostřednosti a kontaktům si cestovatel mezi místními vytvořil síť informátorů, kteří byli ochotni opakovaně poskytovat obsáhlé vysvětlující rozhovory a seznamovat ho se svými každodenními praktikami. Výpovědi zaznamenané v terénu byly v textu často doslovně reprodukovány a doplňovány autorovými vlastními dojmy a komentáři.

Jiný moderní aspekt Kohlova přístupu ke zkoumané sociální realitě spočíval v jeho badatelské sebereflexi, která se projevovala v zaujetí meta-úrovňové pozice vůči studovanému terénu. Z řady míst textu je zřejmé, že

se považoval ne za cestovatele, který jen nezúčastněně pozoruje cizí prostředí, nýbrž za skutečného etnografa, resp. ‚etnografického geognosta‘. Jako ‚geognosie‘ byla kolem poloviny 19. století synonymně nazývána geologie, resp. ta její část, která se věnovala studiu hornin z hlediska jejich struktury a fyzikální stavby.¹¹ V tomto smyslu bylo tohoto pojmu patrně poprvé užito německým mineralogem Abrahamem Gottlobem Wernerem roku 1780 a jistě není nezajímavé poznamenat, že mezi žáky tohoto učence patřil i Alexander von Humboldt, velký Kohlův vzor, kterému dedikoval některá svá díla. Pro české prostředí definoval ‚geognosii‘ koncem 19. století Ottův slovník naučný jako „učení o nynějším stavu pevných součástí zemských, o jejichž vzniku nám vypráví geogenie“ a s dovětkem, že „tato a geognosie podřizuje se geologii“ (Dvořák 1896: 23).

Kohl charakterizoval ‚etnografického geognosta‘ jako badatele, jenž „řád studuje, jak se (v určitém prostoru) vrství jednotlivé národy, jak se vzájemně prosazují a podle jakých pravidel jsou propojeny“ (Kohl 1847: 151). Z tematizovaného textu lze vyvozovat, že toto sousloví chápal obdobně jako termín etnografie či etnologie, jak je dnes obvykle v evropském kontextu označována vědecká disciplína zabývající se z empirického, historického a srovnávacího hlediska životními formami a kulturními projevy etnických a sociálních skupin. V případě ‚etnografické geognosie‘ se tedy jedná o dobovou intuitivní snahu metodologicky a tematicky vymezit onen předmět badatelského zájmu, který se stal příznačný pro tehdy ještě ne plně etablovanou etnologii, obor, jehož některé pozdější charakteristiky ‚etnografická geognosie‘ bezesporu anticipovala. Nepřekvapuje proto, že Kohla zajímaly z dnešního hlediska výsostně etnologické problémové okruhy, které zahrnovaly, řečeno aktuální terminologií, funkční sociální systémy a kulturně podmíněné návyky nejrůznějších skupin městského obyvatelstva. Kohl Oděsany formálně diferencoval, typologicky členil a následně analyzoval podle etnokonfesní či profesní příslušnosti, v oslabené míře i podle sociálního statusu. Zvláštní pozornost přitom věnoval tzv. obyčejným lidem příslušejícím k různým sociálním skupinám a etnikům a jejich každodenní kultuře. Jiný moderní aspekt Kohlova etnografizujícího přístupu spočíval v emické perspektivě, z níž se snažil nahlížet zkoumané fenomény.

Byla to především demografická pestrost Oděsy, která ji podle Kohla přímo predestinovala k etnografickým pozorováním, neboť „člověk zde má mnoho příležitostí,

studovat různé národnosti a fyziognomie“ (Kohl 1847: 111) a díky tomu zde každý etnograficky zaměřený výzkumník nalezne „mnoho práce a leckteré potěšení“ (ibid.: 151). Do popředí svého pojednání Kohl vědomě postavil místní obyvatelstvo,¹² které označoval nejen za „pestré“ a „nesourodé“, ale také za „nepatriotické“, tedy nepociťující vzájemnou solidaritu, jako tomu bylo u měst s delší historickou tradicí v jiných částech kontinentu (Kohl 1847: 118–119). Badatel byl zejména udiven nebývalou a s evropskými poměry tehdy nesrovnatelnou etnickou, náboženskou a jazykovou pestrostí, která zde panovala. Vedle stále ještě velkého významu italštiny¹³ jako jazyka obchodu a burzy zde dále dominovala ruština, jazyk trhu, přístavu a úřadů. Jazykem vyšších společenských vrstev byla francouzština, přičemž u prostých obyvatel panovalo skutečné jazykové zmatení: „Na ulicích je všude slyšet ruština, angličtina, italština, němčina, jidiš, tatarština, polština, turečtina, řečtina, bulharština, arménština, moldavština, maďarština, dalmátština, francouzština, švédština, španělština a ještě mnoho dalších jazyků a tyto jsou používány nejen jednotlivci, kteří se zde nacházejí jen dočasně, nýbrž množstvím místních, zde žijících lidí.“ (Kohl 1847: 90–91) V této souvislosti Kohlovi neušla důležitost problematiky studia vzájemného ovlivňování se těchto jazyků a tím i mezietnických interakcí, které ji podmiňovaly.

Kohlova práce nabízí i originální prostorovou strukturu města a jeho okolí z perspektivy života různých skupin jeho obyvatel. Díky míšení různých demografických prvků vzniká podle Kohla v Oděse nová populační kvalita (Kohl 1847: 133). Tato „progresivní“ heterogennost se projevuje jak v oblasti kultury, jazyka či náboženství, tak v celkovém vzhledu města a vůbec ve zde praktikovaném způsobu života. Tento aspekt „oděskosti“ se Kohl pokusil např. ozřejmit prostřednictvím velmi zajímavého rozboru oděských konzumních návyků a praktik. Ve zvláštním oddílu detailně typologizoval a rozebral veškerá místa, kde bylo s něčím obchodováno, tedy obchody, trhy, bazary i oděskou burzu. Vycházel přitom z teze, že pro pochopení specifiky každodenního života ve městě je třeba obrátit pozornost právě tímto směrem. Řada obchodních aktivit Oděsanů, strukturující mimochodem značnou část života ve městě, se podle něj odlišovala od mnohého, co bylo známo ze západoevropských či jiných ruských sídel. Jejich specifičnost spočívala ve směsi obchodů a obchodních praktik, se kterými bylo možné se setkat v západní Evropě, Orientu či v Rusku, ale také v přítomnosti zvláštních, jen pro Oděsu charakteristických jevů.

Jako klasický příklad poslední jmenované kategorie Kohl tematizuje „*privosdnoi basar*“, dodnes existující instituci a sociální fenomén Oděsy.¹⁴ Zvláštností tohoto bazaru a dalších oděských obchodů a prodejních míst podle Kohla bylo, že vykazovaly ve trojím smyslu etnokonfesní charakter, a to 1) z hlediska majitele obchodu, krámků či prodejního místa na trhu, 2) z hlediska nabízeného zboží, 3) z hlediska převažujících zákazníků. Prostřednictvím etnicky příznačných atributů Kohl podrobně rozebíral, co se prodávalo a co nakupovalo a v jakém typu obchodu. To vše za účelem nastínění poměrů, které panovaly mezi příslušníky jednotlivých etnokonfesních skupin. Ve městě si badatel dále např. všiml vnějšího i interiérového vzezření obchodů, prodejců a zákazníků, jakož i kvality a původu nabízeného zboží. Zajímalo ho mimo jiné, jaké triky prodávající či kupující používá za účelem dosažení co nejvyšší, resp. nejnižší ceny nabízeného zboží. Prodejní místo vnímal jako specifický sociální prostor, v němž může „*filozof, který rád přemýšlí o charakteru různých národů*“ (Kohl 1847: 142) pozorovat cenné interakce. Na bazaru nebo v obchodech docházelo k častým sociálním kontaktům či výměně informací a Kohl správně rozpoznal, že oděské bazary plnily obdobnou sociální funkci, jakou měly v této době ve střední Evropě tzv. kasina či kavárny.

Jako další příklad Kohlovy praktické etnografie lze uvést jeho zájem o trhovce z venkovského okolí města, kteří sem přijížděli za obchodem z mnohdy daleké balkánské periferie – z Budžaku – a byli tak nuceni nocovat pod širým nebem u bran města. „*Obzvláště rád se zde [v okolí Privozu] procházím večer, krátce před trhy [...] Situace, v nichž jsou lidé již zklidněni a mají chuť si popovídat, [ve mně] probouzí zvláštní zájem, obcházet jednu skupinu za druhou a hovořit s jejími příslušníky o jejich životních podmínkách.*“ (Kohl 1847: 167) Kohlovu etnografickou pozici vhodně ilustruje i následující citát vztahující se k oddílu, v němž je naturalisticky popisována výroba briket z trusu tažných zvířat: „*Kdo nečte rád o podobných věcech, měl by následující pasáž přeskočit. Přesto ale nebudou etnografovi a národnímu ekonomovi některé poznámky tohoto typu připadat nezajímavé, neboť mnoho lidí se touto prací živí a její produkt hraje důležitou roli ve všech domácnostech jižního Ruska.*“ (Kohl 1847: 162)

Kohl byl bezesporu pozorným, introspektivním a systematickým pozorovatelem se smyslem pro detail, kterému programově šlo o postžení specifík charakteru Oděsy,

a to především ve srovnání s jinými ruskými městy (která také dobře znal), stejně jako s městy v západní Evropě. Za tímto účelem se zajímal i o taková témata, jako byla prostorová (dobový systém dopravy) a časová (řešení problému s určováním času) orientace obyvatel, systém zásobování vodou či místní školství různých národností, resp. náboženských skupin. Pozornost věnoval i veřejnému stravování prostých lidí (Kohl 1847: 148) stejně jako dalšímu sociálně významnému městskému prostoru, kterým byl v jeho očích hřbitov. Zde ho zvláště udivilo, že příslušníci všech křesťanských konfesí a různých národů jsou pochováni na jednom místě (Kohl 1847: 168). Podobně byl překvapen některými oděskými zvláštnostmi spočívajícími např. v kouření cigaret na veřejnosti (včetně žen), v „*nestoudně*“ laškující mládeži na balkónech oděských domů, ale také v nevázaně otevřených rozhovorech, které byly Oděsany vedeny o politice, přičemž o Rusku, jak udiveně zdůraznil, bylo často mluveno, „*jako by to byla cizí říše*“. V Oděse bylo možné i v tomto ohledu pozorovat, jak Kohl sumarizačně konstatoval, „*něco, co je v jiných ruských městech neslýchané*“ (vše Kohl 1847: 132–133). Oproti tomu témata, která byla upřednostňována tehdejší etnografií – např. zvyky a obřady – ho zajímala o poznání méně a zmiňoval se o nich jen letmo.

„Etnografická geognosie“ a etnologie evropského urbánního prostředí

Hodnota Kohlových oděských postřehů ze závěru 30. let 19. století byla rozpoznána již brzy po vydání jeho *Skic z cest po jižním Rusku*, studie, mající z hlediska strukturační badatelského pohledu a formy zpracování formativní vliv na řadu jeho následovníků a napodobitelů (např. Józefa Ignacy Kraszewského). Pozornost věnovaná městu jako zvláštnímu etnosociálnímu prostředí zůstala Kohlovi vlastní po celý život. V celé řadě svých dalších textů se opakovaně vracel k významu studia města pro pochopení země a populací, které se ocitaly v centru jeho pozornosti. Nejpregnantněji byl tento Kohlův zájem vyjádřen v práci věnované komparaci „*hlavních evropských měst*“ z pozdního období jeho tvorby (Kohl 1874).¹⁵ O významu Kohlova příspěvku ke studiu města svědčí i skutečnost, že přední¹⁶ německý geograf a oceánograf přelomu 19. a 20. století Johann Gottfried Otto Krümmel zařadil do třetího svazku svých klasiků geografie – jakési dobové čítanky autoritativních textů z oboru široce chápané geografie – i kapitolu s názvem „Konstantinopel“ (Krümmel 1904: 168–208), která

byla doslovně převzata z Kohlovy výše zmiňované práce o evropských městech.¹⁷ K odůvodnění tohoto rozhodnutí je v předmluvě uvedeno, že Kohlovo pojednání poslouží studentům nejen jako zajímavý příklad pro posouzení důležitosti dopravních cest u této konkrétní velkoměstské aglomerace, ale že „budou schopni takto získané dovednosti aplikovat i na další města“ (Krümmel 1904: V).

Význam Kohlova díla ovšem překračuje jeho přínos pro objevení urbánního prostředí v rámci geografického a etnografického výzkumu. Také jeho četné pozdější práce věnované zemím a populacím třech kontinentů se staly inspirací pro řadu jeho pokračovatelů. Pro českého čtenáře jistě není nezajímavá informace, že jeden ze svých svazků věnoval i problematice českých zemí, a zařadil se tak mezi ony německojazyčné badatele, kteří ve svých protoetnografikách tematizovali pro české prostředí netypickým způsobem českou situaci 19. století.¹⁸ Jedná se o první díl rozsáhlejšího etnografizujícího cestopisu z řady *Sto dní na cestách po rakouských státech*, který byl autorem dedikován Alexandru von Humboldtovi a publikován roku 1842 pod názvem *Cesta do Čech*. I v této publikaci se Kohl prezentoval jako vnímavý pozorovatel, kladoucí důraz mimo jiné na „lidovou kulturu Pražanů“, kulturní rozdíly a shody mezi českou a německou populací země, české etnoemancipační hnutí, pražské židy, ale také na zdejší jazykovou situaci.

U posledně jmenované kategorie se Kohl např. pozastavil u pidžinizované formy tehdy frekventované lidové mluvy, kterou označil jako *Tschechis-deutsch*. Na adresu tohoto jazykového fenoménu příznačně poznamenal: „... zde se přáteli německého jazyka vyjevuje zajímavé a doposud zcela nevyužitě pole výzkumu. Neboť co se zdá být obyčejnému člověku prostým zkomolením [jazyka], vnímá odborník jako zajímavý produkt rozličných, podle určitých zákonů působících vlivů.“ (Kohl 1842: 266) Jinou Kohlovou prací, kterou lze zmínit v souvislosti s jeho předjímáním evropské srovnávací etnologie, je jeho monografie *Národy Evropy* (Kohl 1868). I když se z části jedná o kompilační přehled vybraných evropských národů,¹⁹ spočívá význam této studie ve fokusaci na evropský kontinent a v komparativní dimenzi, se kterou zde Kohl usiloval o postižení kulturních a „charakterových“ specifík jednotlivých národů.

Závěrem

Oblast jihozápadního Ruska byla od přelomu 18. a 19. století západními pozorovateli již bezpochyby vnímána jako součást Evropy, byť stále jako část exotická a relativně neznámá. Díky prudkému hospodářsko-demografickému rozmachu začínala být registrována i existence tehdy nedávno založené Oděsy, města, které se nalézalo na teritoriu, které se v kulturním smyslu stalo součástí kontinentu teprve před krátkým časem, a to prostřednictvím jeho vyčlenění z oblasti osmansko-orientální do sféry vlivu ruského impéria. Zdá se, že to byla šťastná souhra okolností, která zapříčinila, že Oděse bylo dáno sehrát jistou roli v „prenatálním“ vývoji evropské etnologie. Byla to jednak její osobitost a jednak Kohlova na svou dobu nebyvalá senzibilita pro fenomén „města“, které byl badatel bezpochyby schopen vnímat a reflektovat jako specifický sociální prostor. O tvůrčím propojení těchto dvou aspektů svědčí Kohlův text, jenž – byť vznikl před téměř dvěma stoletími – velmi moderním způsobem tematizoval město, které se podle autorových vlastních slov obzvláště příhodně nabízelo ke studiu „charakterů různých národů“.

I když se termín ‚evropská etnologie‘ (*Ethnologia Europaea*) užívá pro označení teoreticko-metodologického přístupu v praktikování studia člověka a lidských pospolitostí teprve od konce 60. let 20. století, lze vyslovit tezi, že k jeho anticipaci docházelo již v období kolem přelomu poloviny 19. století. Toto předjímání etnologického studia evropských společností nespočívalo výhradně v rozšíření badatelského terénu o málo známé oblasti kontinentu, nýbrž – a možná především – v praktikování komparativního přístupu, v kombinování diachronního a synchronního pohledu, v tematizaci každodenní kultury a v neposlední řadě i v zájmu o kulturní projevy urbanizovaných obyvatel komplexních společností. To vše bylo doprovázeno potřebou kontinuálně rozvíjet teoretické a metodologické podloží této ve sledovaném období stále ještě institucionálně ne plně etablované disciplíny.

Z hlediska tohoto úhlu pohledu lze vyslovit tezi, že texty Kohlova typu je možné nahlížet nejen jako cenné zdroje etnograficky orientovaných informací, které jsou dodnes relevantní pro diachronní analýzu v nich tematizovaných populací, nýbrž že též představují důležité prameny využitelné pro studium dějin evropské etnologie.

Článek vznikl v rámci řešení grantu GA ČR č. 15-03269S „Proměny každodennosti. Kontinuita a diskontinuita postsovětského velkoměsta“.

POZNÁMKY:

1. Termín ‚etnografie‘ je zde používán v duchu dobového pojetí stře-doevropské badatelské tradice, obvykle označované německým výrazem ‚Volkskunde‘. U oněch autorů, kteří ve svých textech překo-řili hranici pouhé deskripce a typologizace etnografických dat směrem k jejich analýze, je ovšem v českém jazyce vhodnější dát přednost užití označení ‚etnologie‘, resp. ‚protoetnologie‘.
2. Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897) patří k předním zakladatelským postavám středoevropské etnografické tradice. Z rozsáhlé disku-ze o významu jeho díla pro dějiny etnologie srov. Zinnecker 1996; Lövenich 1992 ad.
3. K ruskojazyčným dobovým reflexím Oděsy a života jejích obyvatel v první polovině 19. století srov. Kruk 2009.
4. Místo, na němž je rozložena dnešní Oděsa, bylo ovšem obydlené již od antických dob. Za osmanské éry se zde nacházela pevnost Chadžibej. Podrobněji k historickému vývoji města srov. Herlihy 1986; King 2011; Tretjak 2012.
5. V letech 1814 až 1874 byla Oděsa přechodně sídlem civilního gu-bernátora Novoruska a Besarábie (Hausmann 1998: 58).
6. Tyto charakteristiky jsou vztaženy k počátku 20. století, podrobněji srov. Lieven 2006: 515.
7. Detailnějšímu rozboru děl těchto autorů a jejich významu pro rozvoj urbán- ní protoetnografie bude věnována pozornost na jiném místě.
8. Jmenovaná práce vyšla v mnoha reprintech, první vydání bylo pub-likováno roku 1841.
9. Studia byl Kohl nucen zanechat z existenčních důvodů po nečekané smrti svého otce (Elsmann 2010: 35-36).
10. K významu této cesty srov. Hexelschneider 2008.
11. Srov. „Geognosie.“ *Lexikon der Geowissenschaften* [online] [cit. 12. 11. 2016]. Dostupné z: <<http://www.spektrum.de/lexikon/geo-wissenschaften/geognosie/5619>>.
12. Tato skutečnost získává na významu ve srovnání s většinou Koh-lových současníků, kteří převážně inklinovali k architektonické či historiografické tematizaci Oděsy, nebo k pojednání místní vysoké kultury.
13. Význam itality a oděské italské komunity pro rozvoj města v prv-ním půlstoletí jeho existence před nedávnem zhodnotila ve své monografii Anna Makolkinová (Makolkin 2007).
14. „Privoz“ (rynek Privoz) představuje stále fungující centrální tržiště města, srov. Prigarin 2012.
15. Jedním z těchto měst byla i Praha.
16. Krümmel se stal v letech 1897–1898 rektorem Kielské univerzity; že měl i antropogeografické a etnologické zájmy, dokládá skuteč-nost, že roku 1888 byl nakrátko jmenován ředitelem Etnologického muzea Kielské univerzity (Museum für Völkerkunde der Universität Kiel), (Ulrich 1982).
17. Jednalo se o úvodní kapitulu (Kohl 1874: 1–38), v Krümmelově knize se stať nachází na stránkách 168 až 208.
18. Jiným říšskoněmeckým badatelem se zájmy o české prostředí byl např. Richard Andree.
19. Pro Kohlův kontextuální přístup je příznačné, že zde věnoval po-zornost i některým významným národům „sousedním“, např. „Ara-bům“, „Tatarům“ či „Berberům“.

PRAMENY A LITERATURA:

- Brooks, Shirley 1854: *The Russians of the south*. London: Longman, Brown, Green, and Longmans.
- Dvořák, Rudolf 1896: Geologie. In: *Ottův slovník naučný*. Desátý díl. Praha: J. Otto, s. 23–28.
- Elsmann, Thomas 2010: *Johann Georg Kohl: ein Leben zwischen der Alten und der Neuen Welt*. Bremen: Carl Schünemann Verlag.
- Gavazzi, Milovan 1956: Die Kulturgeographische Gliederung Südost-europas (Ein Entwurf). *Südost-Forschungen* 15, s. 5–21.
- Hamm, Wilhelm 1862: *Südöstliche Steppen und Städte. Nach eigener Anschauung geschildert*. Frankfurt am Main: J. D. Sauerländer's Verlag.
- Hausmann, Guido 1998: *Universität und städtische Gesellschaft in Odessa 1865–1917. Soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Hengartner, Thomas 1999: *Forschungsfeld Stadt. Zur Geschichte der volkskundlichen Erforschung städtischer Lebensformen*. Berlin – Hamburg: Dietrich Reimer Verlag.
- Herlihy, Patricia 1986: *Odessa: A History 1794–1914*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Hexelschneider, Erhard 2008: Johann Georg Kohl – Russland – Brockhaus. *Kultursoziologie* 17, č. 1, s. 99–126.
- King, Charles 2011: *Genius and Death in a City of Dreams*. New York – London: W. W. Norton & Company.
- Kisse, Anton I. – Prigarin, Alexandr A. 2014: Budžak kak istoriko-etno-grafičeskij rajon Jevropy. In: Kisse, Anton I. – Prigarin, Alexandr A. – Stanko, Vladimir N. (eds.): *Budžak: istoriko-etnografičeskije očer-ki narodov jugo-zapadnyh rajonov Oděščiny*. Oděssa: PostScrip-tUm, s. 9–26.
- Kohl, Johann G. 1842: *Hundert Tage auf Reisen in den österreichi-schen Staaten. Erster Theil. Reise in Böhmen*. Dresden–Leipzig: Arnoldische Buchhandlung.
- Kohl, Johann G. 1847: *Reisen in Südrußland. Erster Theil. Neuußland – Odessa – Ausflüge in die Steppen. Nebst einer Karte der Anlage des Pontus*. Dresden – Leipzig: Arnoldische Buchhandlung.
- Kohl, Johann G. 1868: *Die Völker Europa's. Cultur- und Charakter-skizzen der europäischen Völker. Mit Vignetten und Farbendruck-tafeln, nach Aquarellen von A. Kretschmer*. Hamburg: Vereins-buchhandlung.
- Kohl, Johann G. 1874: *Die geographische Lage der Hauptstädte Euro-pas*. Leipzig: Verlag von Veit & Comp.
- Koch, Karl 1854: *Die Krim und Odessa. Reise-Erinnerungen aus dem Tagebuche des Karl Koch*. Leipzig: Verlagsbuchhandlung von Carl B. Lorck.
- Koschmal, Walter 1998: Altes Odessa – fremde Stadt. Rußlands erste europäische Stadt. In: Koschmal, Walter – Vökl, Ekkehard (eds.): *Odessa. Kapitel aus der Kulturgeschichte*. Schriftenreihe des Ost-europainstituts Regensburg-Passau. Regensburg: Verlag Michael Laßleben, s. 30–44.
- Kruk, Vjačeslav Ju. 2009: *Južnaja stolica. Oděssa pervoj poloviny XIX veka v ličernykh i krajevedčeskich istočnikach, memuarach, dněvnikach, pismach*. Oděssa: Lokid Premium.

- Krümmel, Otto 1904: *Ausgewählte Stücke aus den Klassikern der Geographie für den Gebrauch an Hochschulen*. Kiel – Leipzig: Verlag von Lipsius & Tischer.
- Lieven, Dominic (ed.) 2006: *The Cambridge History of Russia. Volume 2. Imperial Russia 1689–1917*. Cambridge University Press.
- Lövenich, Friedhelm 1992: *Verstaatlichte Sittlichkeit. Die konservative Konstruktion der Lebenswelt in Wilhelm Heinrich Riehls ‚Naturgeschichte des Volkes‘*. Opladen: Leske + Budrich.
- Lozoviuk, Petr 2016: Na pomezí Balkánu: Budžak v etnokulturní perspektivě. In: *Porta Balkanica. Časopis věnovaný zemím Balkánu a jihovýchodní Evropy / Journal focused on the Balkan and South-east European countries* 8, č. 1, s. 43–54.
- Makolkin, Anna 2007: *The Nineteenth Century in Odessa. One Hundred Years of Italian Culture on the Shores of the Black Sea (1794–1894)*. Lewiston – Queenston – Lampeter: The Edwin Mellen Press.
- Prigarin, Alexandr A. 2012: Rynok „7 kilometr“: trgovaja subkultura v sovremennoj Odesse. In: Prigarin, Alexandr A. (ed.): *Čelovek v istorii i kulture*, v 2. Oděssa: SMIL, s. 431–449.
- Roth, Klaus 2010: Stadtforschung aus ethnologischer Sicht. Die südosteuropäische Stadt in der volkskundlichen Forschung. In: Bohn, Thomas M. – Calic, Marie-Janine (eds.): *Urbanisierung und Stadtentwicklung in Südosteuropa vom 19. bis zum 21. Jahrhundert*. 47. *Internationale Hochschulwoche der Südosteuropa-Gesellschaft in Tutzing* 6.–10. 10. 2008. München – Berlin: Verlag Otto Sagner, s. 133–154.
- Treťjak, Alexandr I. 2006: Kak Amerika otkryvala Oděssu. *Oděsskij al'manach. Dėribasovskaja — Rišel'jevskaja*, č. 25, s. 6–13.
- Treťjak, Alexandr I. 2012: *Rožděnije goroda. Očerki ranněj istorii Oděssy*. Oděssa: Optimum.
- Zinnecker, Andrea 1996: *Romantik, Rock und Kamisol. Volkskunde auf dem Weg ins Dritte Reich. Die Riehl-Rezeption*. Münster – New York: Waxmann.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE:

- „Geognosie.“ *Lexikon der Geowissenschaften* [online] [cit. 12. 11. 2016]. Dostupné z: <<http://www.spektrum.de/lexikon/geowissenschaften/geognosie/5619>>.
- Witzlack-Makarevich, Kai 2014: „Odessa/Odesa.“ *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* [online] [cit. 3. 11. 2014]. Dostupné z: <<http://www.lexikon.uni-oldenburg.de/p32498>>.
- Levit, Aleksandr 2010: „Mark Tven: „Po vidu Odessa toč-v-toč amerikanskij gorod““. *Fakty i komentarii* [online] 23. 4. [cit. 10. 12. 2016]. Dostupné z: <<http://fakty.ua/12688-mark-tven-po-vidu-odessa-toch-v-toch-amerikanskij-gorod>>.
- Ulrich, Johannes 1982: Krümmel, Otto. In: *Neue Deutsche Biographie* 13, s. 109–110. Dostupné z: <<https://www.deutsche-biographie.de/gnd119509601.html#ndbcontent>>.

Summary

“Ethnographic Geognosy“ and Beginnings of Urban Protoethnology

The objective of the submitted study is to point out the fact that examples of unusually mature protoethnological texts, which focus on the urban environment in a surprisingly modern way, could be found as early as in the mid-19th century. As an example for the aforementioned statement, a study from the year 1841 is analysed, which was written by Johann Georg Kohl (1808–1878), a German ethnographer and traveller. Kohl's text deals with Odessa, a town which – due to its special features – drew attention of many Russian and foreign observers immediately after it had been found. Kohl's hitherto unusual sensibility for the perception of the town as a specific social space resulted in an unusually modern synthesis. The texts of Kohl's type can be viewed as valuable sources for ethnographically directed information which is relevant even today due to the diachronic analysis of populations thematised in them; in addition, those texts are important sources usable for the study of the history of European ethnology.

Key words: History of ethnology; urban ethnology; Odessa; Johann Georg Kohl.